

تبیین وقف و موقوفه در ایران با رویکرد توسعه شهری

یا توسعه اداری وقف در بلندای تاریخ

منصور نجفلو^۱، محبوبه بابایی^۲ و ربابه پورجبلی^۳

چکیده

وقف سنتی اسلامی و به معنای « بازداشت عین مال و تخصیص منافع آن به امور خیر مدنظر واقف » می‌باشد. وقف و موقوفه یکی از اشکال مالکیت املاک و مستغلات در ایران به خصوص در حوزه روستایی می‌باشد که در طول تاریخ ایران نقش زیادی در تصمیم‌گیری‌های سیاسی-اجتماعی حاکمان و ملاکین داشته است. آشنایی با پیشینه تاریخی اوقاف در جهان و ایران قبل و بعد از اسلام و تطور حقوقی آن تا زمان حاضر و تاثیرات مثبت و منفی آن در جامعه می‌تواند در برنامه‌ریزی‌های توسعه‌ای تاثیر زیادی داشته باشد. روش تحقیق پژوهش حاضر مروی (علمی- پژوهشی) به صورت مطالعه کتابخانه‌ای و بررسی تحقیقات پیشین با بهره‌گیری از تکنیک‌های مطالعه اسنادی است. یافته‌های پژوهش: آشنایی با شکل‌گیری و رشد فرهنگ وقف از صدر اسلام تا تبدیل این فرهنگ به قوانین جاری کشور می‌باشد. نتیجه نهایی: با درگیر نمودن بازیگران اصلی عرصه وقف شامل دست‌اندرکاران، ذی‌نفعان، واقفان و متولیان امر می‌توان از نهاد وقف جهت توسعه جامعه و رفع بخشی از مشکلات بومی مردم استفاده نمود.

کلمات کلیدی

وقف، موقوفه، وقف‌نامه، توسعه اجتماع محور

۱- دانشجوی دکتری، گروه علوم اجتماعی، واحد زنجان، دانشگاه آزاد اسلامی، زنجان، ایران. mnajaflo1392@gmail.com
۲- استادیار، گروه علوم اجتماعی، واحد زنجان، دانشگاه آزاد اسلامی، زنجان، ایران. (نویسنده مسئول) mahboobe.babaei@iau.ac.ir
۳- استادیار، گروه علوم اجتماعی، واحد زنجان، دانشگاه آزاد اسلامی، زنجان، ایران. ropo.zanjan.iau.ir@gmail.com

مقدمه

وقف در لغت به معنای، جلوگیری کردن، بازداشتن، گره زدن و ... است و در اصطلاح حقوقی برابر ماده ۵۶ق.م. وقف عقدی است که به ایجاب از طرف واقف به هر لفظی که صراحتاً بر معنی آن دلالت کند و قبول طبقه اول از موقوف علیه یا قائم مقام قانونی آنها در صورتی که محصور باشد و یا وقف به مصالح عام است که قبول حاکم شرط است. بنا بر این وقف، عقدی دائمی و غیر قابل فسخ است و غیر قابل اقاله که با این خصوصیت عقد وقف از سایر عقود متمایز می‌شود. طبق قوانین قضایی ساسانیان دارای‌هایی جهت استفاده در امور خاص توسط بانی قابل تخصیص بوده است. این دارای‌ها توسط اولاد و اعقاب بانی قابل تغییر کاربری یا انتقال به غیر نبوده است. دارای‌های مذکور توسط بنیادهای نیکوکاری به منظور رستگاری روان بنیاد شده و درآمدهای حاصل از آن صرف کمک به تنگدستان و احداث تاسیسات عام المنفعه می‌شد. همین بنیادها بعدها الگویی برای وقف اسلامی شدند(کرمی و سلیمانی، ۱۴۰۰).

یکی از اولین قدم‌های انجام اقدامات توسعه‌ای پس از پیدا نمودن بینش و تفکر توسعه‌ای، اطلاع از کمبودها و نارسایی‌ها و در کنار آن ظرفیت‌های موجود جامعه می‌باشد تا بتوان با برنامه‌ریزی مناسب آسیب‌ها و کاستی‌های این کمبودها و نواقص را کم کرده و به مرور زمان نسبت به حذف آن‌ها اقدام نمود. از طرف دیگر شناسایی ظرفیت‌ها و نقاط قوت موجود جامعه و تقویت آن‌ها می‌تواند در رشد و بالندگی و حرکت جامعه به سمت توسعه و اهداف تعیین و تعریف شده نقش بسزایی داشته باشد. حال هر چه نواقص موجود جامعه و یا نقاط قوت آن از پیچیدگی و دربرگیری بیشتری برخوردار باشد دارای اهمیت بیشتری خواهد بود. بنا بر آنچه در مبانی توسعه بخصوص در جوامع خرد به آن تأکید می‌شود واگذاری امور به مردم و برجسته نمودن نقش آن‌ها در مدیریت جامعه می‌باشد که متأسفانه به نظر می‌رسد یکی از وجوه مغفول امروزین جامعه و کشور ما می‌باشد که تقریباً در این مورد همه سطوح مسئولین و مجامع علمی به آن اذعان دارند. (فتح‌آبادی، محمود ۱۳۹۰) در بررسی اولیه و دقیقاً در تلاشی برای یافتن راهکار افزایش مشارکت مردمی در اداره امور جامعه نقطه قوت جامعه ایرانی – اسلامی خود را نشان می‌دهد و آن چیزی نیست جزء نهاد « وقف و موقوفه ». وقف دارای اثرات و کارکردهای مختلفی می‌باشد از جمله کارکرد اجتماعی، کارکرد اقتصادی و کارکرد فرهنگی که اگر به این سه مقوله خوب پرداخته شود و نیازهای موجود در هر حیطه به خوبی پاسخ داده و برآورده شود جوامع توسعه چشمگیری خواهند داشت پس نقش وقف در توسعه جامعه با ایفای نقش‌های سه‌گانه اقتصادی، فرهنگی و اجتماعی مثال زدنی است و نیز بازهم درخصوص اهمیت موضوع وقف باید گفت که

تبیین وقف و موقوفه در ایران با رویکرد توسعه شهری.../نجفلو، بابایی و پورجلی

جامعه با مشکلات و معضلات متعددی روبه رو است که دولت به تنهایی قادر به رفع آنها نمی باشد و این خود مردم هستند که باید همت کنند و در رفع مشکلات با دولت همراه شوند و وقف بهترین عامل حل مشکلات، مخصوصاً مشکلات اقتصادی خواهد بود و نیز باید اذعان داشت که وقف در رسیدن به تعادل اجتماعی، اقتصادی و پیشرفت فرهنگی کمک شایانی به جوامع می کند پس پرداختن به بحث و موضوع وقف از اهمیت والایی برخوردار می باشد. از طرف دیگر وقفنامه‌ها به جهت ارزش تاریخی، هنری، اجتماعی و جامعه‌شناختی جایگاه ویژه‌ای دارند. انگیزه وقف را در واقفان می توان به دو بخش تقسیم کرد: افرادی که مالی را وقف کرده‌اند یا توجه به بهبود وضع اجتماعی و رفع احتیاجات عمومی داشته‌اند یا بدنبال طلب مغفرت و دعای خیر برای خود و داشتن آخرتی بهتر بوده‌اند. از نظر متون ادبی نیز وقفنامه‌ها دارای اهمیت ویژه‌ای هستند و حاوی نثر و نظم‌های عربی با مضامین و پندهای اخلاقی که در نوع خود بی نظیر و قابل تأمل است. در هیچ دوره تاریخی بعد از ظهور اسلام نمی توان جامعه را بدون وقف و یا املاک وقفی یافت و اسناد موجود نیز این حقیقت تاریخی را به ثبت رسانده است بطوری که در کتاب وقف در ایران می خوانیم: «در زمان خلفای عباسی که پایه خلافتشان را ایرانیان بنیان نهاده بودند، در زمان آل بویه، غزنویان، سلجوقیان، تیموریان چه در ایران و چه در خارج ایران موقوفاتی بوسیله شاهان و وزرای آنان پیدا شد که درآمد این موقوفات صرف امور عام المنفعه یا دستگیری فقرا و ابناء سبیل می شد یا به مصرف ساختن پل، حمام، بیمارستان، مدرسه، جاده و غیره می رسید که از آن جمله می توان بیمارستان معروف عضدی را در بغداد و دانشگاه های نظامیه بغداد و نیشابور را نام برد. پژوهش و تحقیقات مختلفی در خصوص وقف و موقوفه در ایران در طی ادوار گذشته صورت گرفته و نتایج آنها در قالب تالیفات، کتب و مقالات مختلف به چاپ رسیده است که بعضاً تمامی متون این تالیفات به موضوع بحث پرداخته‌اند و یا در قسمتی از آنها به وقف و موقوفه پرداخته شده است و از زوایای مختلف آنرا مورد بررسی قرار گرفته است. لازم به ذکر است که موقوفات در تاسیس و تداوم حیات نهادها و مراکز فرهنگی، اقتصادی و اجتماعی تاثیر فراوانی داشته و توانسته اند در دوره های مختلف تاریخ منشا حرکت‌های موثری باشند. با این حال به نظر میرسد نهادهای دست اندرکار وقف و موقوفات، درباره آن کمتر به پژوهش پرداخته و آن چنان که شایسته است این موضوع را به بحث نگذاشته اند. از طرفی به نظر می رسد آثار و پیامدهای مثبت پدیده دینی و اجتماعی، اقتصادی وقف به علت گسترش شهرها و عدم سنخیت و تناسب نوع وقف با نیازهای امروزه جوامع شهری و همچنین ضعف قوانین حکومتی و کم کاری سازمان های متولی در دهه های اخیر مشکلات عدیده ای را سبب شده است (ادیبان و رحیمی، ۱۴۰۰). لذا در این پژوهش به دنبال تبیین نتایج و

آثار وقف به صورت واقعی و عینی هستیم. به عبارتی دیگر هدف از این تبیین وقف و موقوفه در ایران است.

مبانی نظری و پیشینه پژوهش

وقف و تعاریف وقفی

کلمه «وقف» به اشکال و طرق مختلف و از منظرهای گوناگونی معنی و تعریف شده است که با توجه به اهمیت و جایگاه این لغت در تحقیق حاضر تعاریف و معانی گوناگون آن و همچنین به تعدادی از اصطلاحات مرتبط با آن پرداخته می‌شود.

تعریف لغوی وقف

وقف در لغت چند معنی دارد: از جمله ساکن و بی حرکت شدن به طور مثال ساکن شدن چهارپا از حرکت را وقف گویند. معنی دیگر آن حبس کردن است مثل اینکه کسی بگوید خانه‌ام را در راه خدا حبس کردم. وقف از باب تسمیه به مصدر بر موقوفه نیز اطلاق می‌شود که جمع آن اوقاف است. (عتیقی؛ تونی؛ خالد ۱۳۸۸)

وقف در کتاب «دانشنامه فرهنگ لغات و اصطلاحات وقف» عبارت است از حبس عین ملک یا مالی و مصرف کردن منافع آن در اموری که واقف معین کند. آنچه که کسی از ثروت خود جدا کند که در کارهای عام‌المنفعه از آن استفاده کنند. از منظر فقه و حقوق نیز عقدی که بر طبق آن شخصی مال معینی از اموالش را برای استفاده فرد یا افرادی، یا موسسه‌ای و یا اموری اختصاص می‌دهد و پس از آن مال مذکور از مالکیت واقف خارج شده و قابل نقل و انتقال نخواهد بود. (محمدی خوانساری ۱۳۹۲)

در برخی متون نیز «وقف» به عنوان «تحبیس الاصل و اطلاق المنفعه» آورده شده است. در فرهنگ عمید و دهخدا نیز وقف معنا شده است. «وقف در لغت به معنای ایستادن به حالت ایستاده ماندن و آرام گرفتن است» (عمید، ۱۳۳۵) و نیز به معنای نگه داشتن، حبس کردن چیزی است. در اصطلاح به معنای حبس کردن عین مال و ملکی که منافع آن در امور عام‌المنفعه مصرف شود. و در اصطلاح فقهی، وقف عبارت است از: «نگه داشتن و حبس کردن عین ملکی، بر ملک واقف آن، نه ملک خدا، و مصرف کردن منفعت آن در راه خدا». (دهخدا، ۱۳۴۹). بعضی از فقها معتقدند «حبس عین است بر ملک خدای تعالی. بنابر این ملکیت آن از مالک آن به خداوند منتقل می‌شود. حسن بن یوسف حلی معروف به علامه حلی (۶۴۸-۷۲۶ هـ-ق) در کتاب "تبصره المتعلمین" می‌گوید: وقف آن است که اصل مال را نگهدارند و تا هست منافع آن را در راه خیر صرف کنند.

تبيين وقف و موقوفه در ايران با رويکرد توسعه شهری.../نجفلو، بايبي و پورجلی

با توجه به تعاریف یادشده در سطور اخیر می‌توان گفت که از ویژگی‌های اموال و دارایی‌ها، قابل نقل و انتقال بودن آن‌هاست که یا به‌طور اختیاری به‌وسیله خریدوفروش صورت می‌گیرد و یا با عوامل غیر اختیاری مثل ارث عملی می‌گردد. قانون وقف این ویژگی نقل و انتقال را از موقوفه سلب می‌کند و از این‌رو وقف به حبس تعریف می‌شود. یعنی اصل مال می‌ماند و منفعت آن، جابجا و منتقل و مردم از منافع آن بهره‌مند می‌شوند. چیزی که وقف را از سایر نهادهای مالی اسلام متمایز می‌سازد ماندگاری اصل موقوفه است که حتی از معنای لغوی وقف نیز برداشت می‌شود. از لحاظ فقهی هم، چنانچه برای مالی گفته شود؛ «تا مدتی در مورد مشخصی صرف شود آنگاه به خود شخص باز گردد»، اگرچه صحیح است اما دیگر وقف نیست زیرا ثبات و دوام آن خدشه‌دار شده است اگر از وقف به صدقه جاریه، نیز یاد می‌شود مراد صدقه‌ای است که مستمراً ادامه دارد بطوریکه اصل آن ثابت و منافعش در جریان است. در مذاقه‌ای که جهت تطبیق و احیاناً معادل لاتین لغت «وقف» به عمل آمد نزدیک‌ترین واژه‌ها، لغات آندومننت و تراست می‌باشد که معانی آن‌ها به ترتیب ذکر می‌گردد :

۱- آندومننت^۱ : اهدا کردن مبلغی پول یا اموال به یک موسسه نظیر دانشگاه، به منظور استفاده در موارد خاص، به‌ویژه در موردی که اصل پول و مال به‌طور دائم دست نخورده باقی می‌ماند و فقط از محل سود و منافع حاصله از اصل پول یا مال در مصارف مورد نظر استفاده می‌شود. هم‌چنین آندومننت به معنای انتقال و یا دادن یک‌سوم از اموال شوهر به همسر بازمانده از وی پس از فوت نیز می‌باشد.

۲- تراست^۲ : به معنای یک رابطه حقوقی بوده و در موردی صادق است که فردی (ایجادکننده تراست) مالکیت مالی، اعم از منقول و غیرمنقول را به فرد یا افرادی که تراستی یا امین نامیده می‌شود انتقال داده تا آن مال را برای استفاده اشخاص دیگر، که ذی‌نفع یا مستحق نامیده می‌شوند یا به منظور استفاده در موارد مجاز قانونی مشخص نگهداری نماید. در این صورت مالکیت به تراستی یا امین منتقل شده است، اما منافع حقیقی مال به تراستی واگذار نشده است. بلکه منافع متعلق به سایر اشخاص ذی‌نفع یا برای مصرف در مقاصد عام‌المنفعه و خیریه می‌باشد. (موسسه مطالعات راهبردی علوم و معارف اسلام، ۱۳۹۰)

در این تحقیق منظور از وقف « بازداشت عین مال (از بخشش، فروش، واگذاری، اجاره، ارث و...) و تخصیص منافع آن به امور خیر مدنظر واقف » می‌باشد و نیز تعریف قانونی آن بر طبق ماده ۵۵ قانون

1 - Endoment

2 - Terust

فصلنامه مهندسی مالی و مدیریت اوراق بهادار / دوره / شماره /

مدنی کشور که : «وقف عبارت است از این که عین مال حبس و منافع آن تسبیل شود.» می باشد با عنایت به تعاریف یادشده مشخص می گردد وقف دارای ارکان و شروطی است که تحقق وقف متوقف بر وجود این ارکان و حصول این شروط می باشد که به هر یک به صورت جداگانه پرداخته می شود.

ارکان وقف

وقف و موقوفه دارای ارکانی است که فقدان هر یک از آنها موجب می شود وقف با تعریف ذکر شده محقق نگردد:

- واقف: کسی است که با عقد وقف، مال خود را جهت امور خیر هدیه می نماید.
- موقوف یا موقوفه : مالی که جهت امور خیریه اهداء می شود.
- موقوف علیه : شخص یا اشخاصی که با عقد وقف موقوفه یا عوائد آن به آنها تعلق می گیرد.
- عقد وقف : قراردادی است که سبب خروج مال موقوفه، از ملک واقف، و منع آن از انتقالات مرسوم تجاری و صرف منافع آن برای موقوف علیه می شود. (حسینی، ۱۳۹۰)
- متولی : شخص یا اشخاص یا دستگاه یا سازمان و یا حکومت که عهده دار به انجام رساندن وقف در راستای اهداف واقف باشد. (نظر محقق)

شروط وقف

مهم ترین شرط تحقق وقف، انجام وقف برای امور خیر می باشد که این موضوع فارغ از دین و مذهب و مسلک واقفین می باشد.

از طرف دیگر هر یک از ارکان یادشده برای محقق شدن نیازمند شرایطی می باشند که عدم احراز این شرایط ممکن است به اصل وقف لطمه وارد نماید. شرایط رکن های فوق الذکر به تفکیک عبارت است از :

شروط واقف

- ✓ بالغ باشد. بنابراین وقف بچه نابالغ صحیح نیست.
- ✓ عاقل باشد. بنابراین وقف شخص دیوانه صحیح نیست.
- ✓ مختار باشد. بنابراین وقف کسی که به اکراه و اجبار وقف نماید صحیح نیست.
- ✓ محجور نبوده و توانائی تصرف اموالش را داشته باشد. بنابراین وقف شخص ابله‌ی که توانایی انجام معاملات مفید را نداشته و شرعاً از تصرف، در اموال خویش محروم است (فاقدین عقل معاش) و

تبيين وقف و موقوفه در ايران با رويکرد توسعه شهری.../نجفلو، بايبي و پورجلی

نيز شخصی که ورشکست شده و تا زمان پرداخت کامل ديون خود، اختيار تصرف غير ضروری در اموال خود را ندارد، صحيح نيست.

شروط موقوف يا موقوفه:

(الف) بايد عين باشد

يعنی در عين حال اولاً قابل رؤيت باشد. بنا بر اين منفعت و دين قابل وقف نيستند.

(ب) مملوک باشد

به اين معنی که اولاً قابل ملکيت بوده و از جمله اشيائی نباشد که در اسلام ملکيتی برای آنها قابل تصوير نيست.

(پ) به سبب انتفاع از بين نرود

يعنی انتفاع از آن سبب نقصان و از بين رفتن آن نباشد. مثل نان، غذا، ميوه و... .

تبصره: لازم نيست موقوفه در هنگام وقف قابل انتفاع و بهره‌وری باشد. بلکه اگر انتفاع از آن در آينده نيز مقدور باشد وقف صحيح است. مثلاً می توان مسجدي که ساختمان آن نيمه تمام است را وقف نمود.

(ت) قابل اقباض باشد

قبض و اقباض: اگر عين موقوفه را خود واقف تسليم نمايد «اقباض» ناميده می شود. استیلاي مستحقين بر عين موقوفه با اذن و اجازه واقف را «قبض» گویند. (مهيني، ۱۳۶۳)

در شروط وقف خواهد آمد که پس از اجراء عقد وقف، واقف بايد موقوف را به موقوف عليه و يا وكيل او تحويل داده و او نيز آنرا قبض نمايد. بنا بر اين، موقوف بايد به گونه‌ای باشد که موقوف عليه بتواند آنرا در اختيار بگيرد لذا وقف پرندگان که در اسمان هستند صحيح نيست، مگر آنکه آنها را گرفته و تحويل دهد.

تبصره: اگر واقف، خود بر مالی که می خواهد وقف نمايد، سلطه و سيطره ندارد ولی موقوف عليه می تواند بر آن سلطه يافته و آنرا قبض نمايد، وقف صحيح است. مثلاً واقف منزلی دارد که شخصی آنرا غصب کرده و توان گرفتن آنرا از غاصب ندارد، اما موقوف عليه می تواند آنرا از غاصب بگيرد، در اينجا وقف آن صحيح است. (حسينی، ۱۳۹۰)

شروط موقوف عليه

(الف) موجود باشد.

فصلنامه مهندسی مالی و مدیریت اوراق بهادار / دوره / شماره /

وقف برای اشخاصی که هنوز بدنیا نیامده‌اند، یا از دنیا رفته‌اند صحیح نیست. به عبارت دیگر تمام افراد موقوف‌علیه یا بعضی از آن‌ها باید در زمان وقف موجود بوده و وقف متصل به آن‌ها شود.

تبصره:

افراد موقوف‌علیه باید به عقد وقف متصل باشند اگرچه از آن طرف الی‌الابد ادامه یابد.

(ب) معین باشد.

نمی‌توان به صورت غیر مشخص مالی را برای افرادی وقف نمود.

(پ) تملک او صحیح باشد.

یعنی شخصی باشد که بتوان برای او ملکیتی تصور کرد. بنابراین وقف برای ملائکه، بندگان و بردگان، جن، حیوانات و امثال آن‌ها صحیح نیست

➤ تبصره:

❖ وقف برای حیواناتی که در رفع نیاز عموم مردم استفاده می‌شوند، و نیز برای اماکن عام‌المنفعه، مدارس، مساجد و مشاهد مشرفه ائمه(ع)، در واقع وقف برای مسلمینی است که از آن بهره می‌برند و صحیح است.

❖ وقف برای کافر حربی صحیح نیست حتی اگر از اقرباء و ارحام واقف باشد. و برای کافر ذمی(پرداخت کننده جزیه) صحیح است اگرچه نسبتی با واقف نداشته باشد.

❖ در عین اینکه وقف برای کافر ذمی صحیح است، ولی وقف برای عبادتگاه کفار صحیح نیست.

❖ اگر مسلمانی اموال خود را برای فقراء به صورت مطلق وقف کرد و قید از اسلام در آن ذکر نکرد، طبیعی است که موقوف، به فقراء مسلمان می‌رسد. همچنان که اگر کافری به همین صورت وقف کرد، موقوف به فقراء نحله خودش می‌رسد.

❖ اگر واقف، موقوف‌علیه را با عنوان مسلمین ذکر کرد، تمام مذاهب اهل سنت و تشیع(غیر از فرقی که در حکم کافر هستند) در موقوف شریک‌اند، و اگر با عنوان مؤمنین ذکر کرد، فقط شیعیان اثنی‌عشری موقوف‌علیه آن خواهند بود.

❖ اگر واقف، مالی را برای منسوبین به شخصی وقف نمود، تمام افرادی که از طریق پدر به آن شخص می‌رسد، موقوف‌علیه خواهد بود. خواه مذکر، یا مؤنث.

❖ اگر واقف، موقوف‌علیه را مشخص نکند، وقف باطل است.

❖ اگر واقف، مالی را برای نزدیک‌ترین کسان خود وقف کند ولی آن‌ها را ذکر نکند، موقوف، به والدین و اولاد و نسل به نسل خواهد رسید. و اگر والدینش زنده نباشند و فرزندی نیز نداشته باشد، به

تبيين وقف و موقوفه در ايران با رويکرد توسعه شهري.../نجفلو، بايبي و پورجيلي

اجداد و برادران و خواهرانش خواهد رسيد. و اگر آنها نيز نبودند به عموها و دايه‌هايش مي‌رسد.
(همان)

شروط وقف

وقتي که با حصول شرايط ذکر شده قبلي، واقف قصد انجام وقف را نمود بايد در نيّت خود و صيغه وقف (که لزوماً عربي نيست و در جاي خود توضيح داده خواهد شد) بايد شروطي را رعايت و مشخص نمايد.

اين شروط عبارت‌اند از:

- دوام داشته باشد.
- منجز باشد.
- تحقق با قبض موقوف توسط موقوف‌عليه همراه باشد.
- واقف جزء موقوف‌عليه نباشد.
- صيغه اجراء شود.

شرايط و وظائف متولّي

واقف مي‌تواند توليت يعني اداره کردن امور موقوفه را تمام عمر يا در مدت معيني براي خود قرار دهد. و نيز مي‌تواند متولّي ديگري معين کند که مستقلاً يا مجتمعاً با خود واقف اداره کنند. توليت اموال موقوفي ممکن است به يك يا چند نفر ديگر غير از خود واقف واگذار شود که مستقلاً يا منضمماً اداره کنند. هم‌چنين واقف مي‌تواند شرط کند که خود او يا متولّي که معين شده متولّي ديگري نصب کند يا در اين موضوع هر ترتيبی را که مقتضی بداند انجام دهد (ماده ۷۵ قانون مدني).

متولّي منصوب و منصوب

شخصي که نام و مشخصات او در وقف‌نامه ذکر شده باشد و با صفات و مشخصاتي در وقف‌نامه قيد گردد و به فرد مشخصي منطبق شود، آن شخص را «متولّي منصوب» نامند و در غير اين صورت متولّي منصوب و يا متصدي خوانده مي‌شود. (مهيني، ۱۳۶۳) لازم به ذکر است که متولّي بايد عاقل، بالغ، رشيد و امين باشد. اگر واقف شرط ديگري غير از شرايط در ضمن وقف براي متولّي برشمرد، بايد آن شرط در تعيين متولّي لحاظ شود. و اگر متولّي فاقد آن شرط بود عزل مي‌شود. (ماده ۸۰ قانون مدني). اگر واقف وظيفه‌اي براي متولّي منظور نکرده باشد، امور آباداني موقوف و اجاره دادن آن و تحصيل درآمد و تقسيم آن بر موقوف‌عليه‌هم و حفظ اصول و درآمد و عايدات آن با رعايت احتياط، هم‌چنين

فصلنامه مهندسی مالی و مدیریت اوراق بهادار / دوره / شماره /

تعمیر وقف و پرداخت مالیات و نظیر آن نیز در این فرض از وظایف متولی است. ولی اگر واقف در عقد وقف، وظیفه‌ای را برای متولی ذکر کرده است، فقط همان وظایف به عهده متولی می‌باشد. اگر واقف نسبت به حق موقوف‌علیهم و مخارج موقوف، ترتیبی ذکر کرده باشد، متولی باید طبق همان ترتیب عمل نماید. ولی در صورتی که واقف ترتیبی قرار نداده باشد، مخارج تعمیر و اصلاح موقوفه و اموری که برای تحصیل منعت لازم است بر حق موقوف‌علیه، مقدم خواهد بود. بر اساس ماده ۸۶ و ۸۷ قانون مدنی واقف می‌تواند بر متولی ناظر قرار دهد که اعمال متولی به تصویب یا به اطلاع او برسد. نظارت نوع اول استصوابی، و دوم اطلاعی نامیده می‌شود. (حسینی، ۱۳۹۰)

علاوه بر متولی (منصوب یا منصوب) جایگاه‌های دیگری نیز برای حسن اجرای نیات واقف وجود دارد که ناظر و امین نامیده می‌شوند. به عبارت دیگر ناظر کسی است که بازرسی و نظارت بر کار متولی را بر عهده دارد و در امور موقوفه مستقیم دخالت نمی‌کند. نظارت نیز دوگونه اطلاعی و استصوابی است. در اطلاعی، متولی امور انجام شده را به اطلاع ناظر می‌رساند ولی در استصوابی متولی باید از ناظر اذن و اجازه گرفته، بعداً شروع به عمل کند. همچنین در صورت تعدی، تفریط، مسامحه، اهمال یا خیانت متولی یا ناظر، امین وارد می‌شود و با دخالت در وقف مشکل را رفع می‌کند و بر حسب مورد، متولی یا ناظر معزول و یا ممنوع‌المداخله می‌شوند و یا ضمّ امین می‌شود. غیر از این سه عنصر، سازمان اوقاف به عنوان ناظر بر حسن اجرای امور (اوقاف دارای متولی مشخص) یا متولی عالیه در اوقاف مجهول‌التولیه نقش دارد. (نوری: ۱۳۸۸)

انواع وقف

وقف و موقوفه نیز مثل هر نهاد علمی از منظرهای مختلف دارای تقسیمات متعددی می‌باشد.

جدول ۱. انواع وقف (فتح آبادی، ۱۳۹۰)

نوع وقف	ویژگی‌ها
وقف از نظر کسب منافع و عواید	وقف انتفاع که مقصود از آن تحصیل درآمد مادی نیست مانند: احداث مسجد، حسینیه، پل، جاده و.... که همواره با عوارض خارجی مثبت همراه است. وقف منفعت که به منظور کسب درآمد مادی صورت می‌گیرد تا در موارد مشخصی هزینه گردد مانند اینکه مغازه‌ای وقف شود تا از عواید آن بتوان مدرسه‌ای را اداره کرد.
وقف از لحاظ سرپرستی در خصوص برداشت درآمد و هزینه کردن منافع	وقف عام که سرپرستی آن از اختیارات حاکم و دولت اسلامی می‌باشد. وقف خاص که واقف به هنگام وقف فرد مشخصی را به عنوان موقوف‌علیه تعیین می‌نماید.

تبیین وقف و موقوفه در ایران با رویکرد توسعه شهری.../نجفلو، بابایی و پورجیلی

وقف اهلی : وقفی است که درآمدش در ابتدا برای واقف یا فرزندان او یا غیر ایشان از مواردی که جهت خالص خیر محسوب نمی‌شود، قرار داده شده است. وقف خیری: وقفی است که درآمدش در ابتدا بر جهتی از جهات خاص خیر مثل فقرا، مساکین و مساجد قرار داده شده است. وقف مشترک: وقفی است که جامع بین وقف اهلی و وقف خیری می‌باشد	تقسیم بندی جدید وقف
---	---------------------

اگر وقف خیری باشد در مواردی که فروش آن جایز است کسی جز حاکم(قاضی) نمی‌تواند آن را بفروشد. ولی وقف غیرخیری را در موارد مجاز ناظر آن می‌تواند بفروشد و برای صحت فروش شرط نیست که به حاکم مراجعه شود. هر چند احتیاط این است که از حاکم اجازه گرفته شود.
(خامنه‌ای، ۱۳۸۹)

انگیزه وقف

در خصوص چرایی انجام وقف و انگیزه‌های واقفین موارد گوناگونی طرح و بحث شده است لکن آنچه در تحقیق حاضر مشخص شد وقف در طول تاریخ دو وجه اساسی داشته است اولاً عمدتاً انگیزه واقفان نیت خیر و با انگیزه معنوی بوده است. ثانیاً در طول زمان و متناسب با شرایط زمان و مکان، انگیزه‌های دیگری نیز در برخی مواقع به عنوان انگیزه اصلی و در بعضی مواقع در کنار و همراه انگیزه معنوی واقفان وارد اموروقفی شده است که در اینجا به چند نمونه از انگیزه‌های واقفین در دوره سلجوقیان و ایلخانان مغول اشاره می‌شود:

- ۱- وقف با انگیزه احسان و نیکوکاری و قربۀ الی الله به عنوان اولین و مهمترین انگیزه وقف
- ۲- عدم امنیت اراضی و جلوگیری از تصاحب آن توسط دولت ها
- ۳- انگیزه سیاسی جهت کسب اعتبار و منزلت در میان پیروان
- ۴- علما نیز به تداوم اوقاف علاقمند بودند و از این طریق در زراعت و مالکیت اراضی دخالت می‌نمودند. (لمبتون، ۱۳۴۲)

زمینه‌های وقف

در زمان صفویه که اوج شکوفایی و رونق وقف و اوقاف بوده است در تمامی زمینه‌ها وقفهای متعددی شکل گرفته بود به طوری که واقفان برای انجام وقف در حوزه‌ای با تعدد موقوفات در آن زمینه مواجه بوده‌اند که برای نیل تمام به نیت خیر خود و هم چنین برای رفع احتیاجات و نیازمندی‌هایی که احتمالاً مردم داشته‌اند و کسی به آنها توجه نمی‌نموده است نیز وقفهایی را قرار داده‌اند که نشانگر

فصلنامه مهندسی مالی و مدیریت اوراق بهادار / دوره / شماره /

باریک بینی و توجه مردم به رفع تمامی نیازهای مردم از یک طرف و عمق اعتقاد قلبی مردم به مذهب و سرای آخرت از طرف دیگر و هم چنین گستردگی وقف و ایقاف در آن زمانها بوده است(حسینی کوپائی، ۱۳۸۹)

پیشینه تاریخی وقف

در این بخش به پیشینه تاریخی داخلی و خارجی وقف در سرتاسر جهان پرداخته خواهد شد که در جدول ۲ خلاصه شده است:

جدول ۲. پیشینه خارجی وقف(حسینی اشکوری ۱۳۹۳؛ هفته نامه امرداد، ۱۳۹۱، احمد ابن سلمان، ۱۳۸۵؛ ریاحی و سامانی، ۱۳۷۸، وسائل الشیعه، ج ۱۳، ص ۳۱۱)

وقف در حکومت‌های مختلف	شرایط و چگونگی
وقف در ایران باستان	در مذهب زرتشتی هر کس وظیفه دارد، یک‌دهم درآمد خود را، صرف دادودهش و خیرات و کمک به مستمندان کند. هم چنین بسیاری از افراد نیکوکار زرتشتی قبل از مرگ تمام یا قسمتی از دارایی خود را از قبیل: زمین، باغ، آب و خانه وقف مراسم گهنبار و خیرات و دادودهش و کمک به فقرا و هم کیشان خود می‌کنند
وقف در نزد مانویان	یکی گزیدگان (صدیقون) و دیگر نغوشاکان (سماعون) که هر دو گروه کار می‌کردند؛ یعنی اهل حرفه و فن آوری بودند؛ اما خیریه گزیدگان از برای نغوشاکان در زبان پهلوی «روانگان» نام داشته، یعنی آنچه که ناظر به امر روح می‌باشد. همین نهاد روانگان برای مزدیسنان هم که یک موسسه مذهبی بوده (از جهت مرحومان یا در پهلوی «بهشت‌بهرگان» که امروزه «جنت مکان و رضوان آشیان» یا «رضوان‌الله علیهم» تعبیر می‌شود) در عهد ساسانی جنبه رسمی و دولتی داشته، دارای وزیر و مقامات ذیربط مرکزی و محلی با ساختاری شبیه به سازمان اوقاف امروزیین بوده است.
وقف در عراق قدیم	عراقی‌های قدیم در تمدن بابل با انواعی از تصرفات شبیه وقف آشنا بوده‌اند. پادشاه زمینی از اماکن خودش را در اختیار بعضی از کارکنان خود می‌گذاشت تا از درآمد آن بهره بگیرند بدون آنکه مالک زمین شوند و یا بتوانند آن را به دیگری منتقل نمایند. همین حق به ورثه منتفع نیز به حکم قانون به ترتیبی که قانون تعیین می‌کرد منتقل می‌گردید.
وقف در مصر قدیم	مردم در مصر قدیم با فکر وقف اجمالاً آشنا بوده‌اند. املاکی بر خدایان، معبدها و مقبره‌ها اختصاص می‌یافت تا درآمد آن‌ها به مصرف تعمیرات، نوسازی، اقامه مراسم و خرج کاهنان و خادمان برسد. و این گام به قصد تقرب به خدایان برداشته می‌شد. امروزه در موزه مصر الواحی وجود دارد که مؤید این مطلب می‌باشد. رمسیس دوم املاک فراوانی به معبد ابیدواس بخشید و برای تملک آن املاک، مراسم ویژه‌ای با حضور مردم بر پا کرد تا مردم در این امر خیر از او پیروی نمایند. در عین حال مردم مصر قدیم با ناظر و نظارت بر تولیت نیز آشنا بوده‌اند. آنان اداره اموال موقوفه را به پسر بزرگ‌تر از هر طبقه واگذار می‌کردند و در اسناد وقف به‌صراحت از نقل‌وانتقال موقوفه منع شده است.

تبیین وقف و موقوفه در ایران با رویکرد توسعه شهری.../نجفلو، بابایی و پورجلی

وقف در روم قدیم	رومیان با نظام موسسه‌های کنیسه و موسسه‌های خیریه آشنا بودند. این موسسه‌ها به اداره فقیران و ناتوانان می‌پرداخت. اموالی به این مؤسسات اختصاص می‌یافت تا به مصرف فقرا و ضعفا برسد. رومیان عقیده داشتند که اشیای مقدسه اشیایی هستند که بنا به سنن مذهبی و تشریفات و مقرراتی که توسط کاهنان وضع و اجرا می‌شد، به خدا اختصاص می‌یافت مانند: معابد، نذورات، هدایا و امثال ممنوع‌البیع و الرهن بود و کسی حق نداشت آن‌ها را تملک کند، چیزی که به خدا تعلق دارد قابل تملک نمی‌باشد.
وقف در آلمان	در المان نظام مالی ویژه‌ای وجود دارد که با اصل فکر وقف و شکل آن شباهت نزدیک دارد. مالک، مال خودش را برای مدت معینی و یا تا انقراض تسلسل خانواده‌ای به یک خانواده اختصاص می‌دهد. گاهی تمام افراد خانواده، در نظر گرفته می‌شود و گاهی بعضی از آنان و گاهی در درجه اول پسران و در درجه دوم دختران منظور می‌شوند. به عبارتی ملک وقفی فروخته نمی‌شود و مورد بخشش واقع نمی‌گردد و به ورثه منتقل نمی‌شود و موقوف علیه بهره‌ای از آن ندارد بجز از درآمدش و حکم انتقال این حق انتفاع به ورثه منتفع، احکام ویژه‌ای دارد
وقف در کشور فرانسه	طبق قانون وقف پدر اجازه دارد، مالی را به فرزندانش ببخشد، و یا به نفع او وصیت کند، که در حال حیاتش خودش از آن منتفع شود و بعد از مرگش، به اولادش یا برادرش منتقل گردد. قانون فرانسه از این عمل حقوقی تحت عنوان هبه منتقله نام می‌برد و مصارف آن نیز در قانون تصریح شده است. بر اساس این قانون؛ وقف بر امور خیریه عبارت است از: اختصاص دادن مال معینی از دارایی و سرمایه، برای همیشه به عمل خیر اعم از آنکه عام باشد یا خاص
وقف در حقوق انگلوساکسون (حقوق قدیم انگلستان و آمریکا)	نظام مالی تراست که در آن مالی را در اختیار شخص معینی گذاشتن تا آنرا به مصرف شخص دیگری برساند. (عواید مال مذکور را صرف احتیاجات این شخص کند). شخص صاحب اختیار را امین و یا وصی و شخص دوم را مستفید یا مستحق می‌نامند. رابطه شخص امین یا وصی با مال مورد امانت در ارتباط با مستحق یا مستفید، تراست نامیده می‌شود که نه مالک آن مال است و نه می‌تواند آنرا تملیک کند و حتی خود امین و یا وصی نمی‌تواند از آن مال استفاده ببرد و نه می‌تواند آنرا تملیک کند به نحوی که عین از مالکیت منافع جدا شود.
وقف در قرآن	در قرآن وقف به دو صورت صورت گرفته است با ذکر آیات مربوط به احسان در راه دوستی خدا به خویشان، یتیم و مسکین و اسیر (آیات ۹-۸ سوره انسان)، فقیران، در راه ماندگان، گدایان، آزادسازی بندگان (آیه ۱۷۷ سوره بقره)، انفاق (آیه ۹۲ سوره آل عمران و آیه ۲۵۴ سوره بقره و آیه ۳۱ سوره ابراهیم و...)، قرض الحسنه (آیه ۱۸ سوره حدید)، تعاون (آیه ۲ سوره مائده)، از طریق مذمت اقدامات متضاد وقف در قرآن مثل کنز مال و کسب حرام (آیه ۳۴ سوره توبه)، نکاثر و تفاخر (آیات ۲-۱ سوره نکاثر)، استکبار (آیه ۳۱ سوره جائیه)، سرقت (آیات ۳۸-۳۹ سوره مائده)، طغیان (آیات ۷-۶ سوره علق)، راندن قهرآمیز یتیم (آیه ۲ سوره ماعون) قه جاریه (آیه ۴۶ سوره کهف) (نظر نویسنده)
وقف در سنت پیامبر	حضرت در سال سوم هجرت پس از جنگ احد هفت بوستان و مزرعه آباد را به نام "بساتین السبعه" که به ایشان هدیه شده بود وقف کردند و تولیت آن را پس از رحلت خود به حضرت فاطمه (س) واگذار کردند. وقف قلعه در خیبر به نام‌های کتیبه، وطیع و سلاطین؛ وقف مکانی در بازار مدینه به نام مهزور که پیامبر آن را بر مسلمانان وقف کرد؛ وقف نخلستانی در قبا به نام بویره که پیامبر آن را بر فقیران وقف کرد؛ وقف ثلث زمین وادی القری.

فصلنامه مهندسی مالی و مدیریت اوراق بهادار / دوره / شماره /

با بررسی موارد مصرف درآمدهای موقوفه‌های رسول خدا صلی‌الله‌علیه‌وآله و بهره‌مندان از آنها به نظر می‌رسد مهم‌ترین انگیزه اسلام از وقفِ دارایی‌ها و املاک، فقرزدایی از جامعه اسلامی بوده است (ملایی‌پور ۱۳۸۴)

اکنون پس از بررسی وقف در تاریخ جهان به بررسی تاریخچه وقف در ایران خواهیم پرداخت.

تاریخچه وقف در ایران

وقف در دوره سلجوقیان

در دوران سلجوقیان و بخصوص در سلطنت آلبارسلان و ملک شاه، که خواجه نظام الملک وزارت آنها را بر عهده داشت، موقوفات زیادی خصوصاً در زمینه احداث مدارس « نظامیه‌ها » وجود داشت، به طوری که جمع موقوفات این مدارس به شصت هزار دینار می‌رسید. در مقدمه تاریخ کرمان آمده است: مردم برای اینکه حکام به املاک طلق آنان دست نیازند، تدبیری تازه اندیشیدند و بیشتر املاک خود را وقف نمودند، به این امید که شاید به پشتیبانی خاندان رسالت و عنوان وقف، متسلطین جرات تصرف آن املاک را نکنند، این است که بسیاری از املاک حدود کرمان وقف مانده است.

وقف در دوره تیموریان

در دوره تیموریان هم به مسئله وقف توجه می‌شد منجمله در خراسان، غازان خان در شهرهای تحت سلطه خود اماکن مذهبی و عمومی فراوانی ساخت و برای همه آنها و حتی برای بیت‌المقدس و مشهد وقف کرد. غازان خان محله‌ای به نام «شنب‌غازان» در نزدیکی تبریز احداث کرد و موقوفاتی برای آن قرار داد (میرعلمی، ۱۳۸۹)

وقف در دوره صفویه

بر اساس آنچه در منابع و کتب تاریخی و سیاحت‌نامه‌ها و غیره در مورد صفویه وجود دارد ذکر شده است که وقف در زمان این سلسله گسترش زیادی یافت و شاید در هیچ دوره‌ای از تاریخ، ایران شاهد موقوفاتی به وسعت موقوفات این مقطع از تاریخ نبوده است. در اواخر دوره صفویه بحدی املاک، باغها و اراضی در اصفهان وقف بوده که برای موقوفات تازه زمین بایر و محل قابل خرید وجود نداشته و ناچار شده‌اند در کاشان و سایر ولایات دور به جستجوی زمینهایی برای وقف مساجد و مدارس اصفهان بروند و هنوز بعضی املاک مهم اطراف کاشان وقف مدرسه سلطانی اصفهان می‌باشد. (سپنتا، ۱۳۴۶)

وقف در دوره افشاریه

تبیین وقف و موقوفه در ایران با رویکرد توسعه شهری.../نجفلو، بابایی و پورجلی

پس از به قدرت رسیدن نادرشاه در سال ۱۱۴۹ هجری قمری شرط کرد که مذهب سنت جانشین مذهب شیعه که در زمان صفویه مذهب رسمی ایران بود گردد. وی در آخرین سال حکومت خود طی صدور فرمانی اوقاف را از مردم گرفت و بدین ترتیب بسیاری از زمین‌های وقفی، که در دوره سلطنت سلطان حسین قسمت قابل توجهی از کل زمین‌ها را تشکیل می‌داد، به اداره‌کنندگان زمین‌های دولتی واگذار شد، قبل از اینکه نادر بتواند فرمان خود را درباره اوقاف (تبدیل اوقاف به رقبات) اجرا کند، کشته شد و جانشین او علی‌قلی عادل شاه فرمان مزبور را لغو و بعضی از املاک اوقافی غصب شده را به مردم پس داد. (همان)

وقف از انقراض افشاریه تا مشروطیت

آنچه که مسلم است بعد از دوران صفویه وضع اوقاف رو به افول گذاشت زیرا نادرشاه با تکیه بر این ادعا که حقوق قشون او بیشتر از حقوق علمای شیعه است، دستور غصب موقوفات را صادر کرد و موضوع رقبات نادری گریبان موقوفات را گرفت که شرح آن رفت. اخبار رسیده از زمان قاجاریه نیز حکایت از حیف‌ومیل اموال وقفی بدست عده‌ای از صاحب‌منصبان را می‌کند. در این مورد مرتضی راوندی در کتاب تاریخ اجتماعی ایران ذکر می‌کند که: «... وضع اوقاف در دوره قاجار، همچنان درهم و آشفته بود. در دوره سپه‌سالار، ضمن یک رشته قدم‌های اصلاحی در راه بهبود اوقاف، گفتگوهای شده و آنچه به تحقیق پیوسته، املاک موقوفه اغلب جزء املاک مردم شده و در آن بیع و شراء می‌شود. بلکه صدق زوجات می‌نمایند. بعلاوه محصول املاک موقوفه مانند املاک اربابی تابعال سه برابر ترقی کرده است. وقتی که اصل عایدات موقوفه بنا بر آنچه در وقفنامه نوشته شده است، حیف‌ومیل گردد به طریق اولی تفاوت عمل آن در کید متولی خواهد ماند پس متولیان باید به اطلاع حکام ثبت صحیح اوقاف را به وزارت اوقاف بفرستند، تا قرار مخصوص صادر شود. بعلاوه تکلیف مالیات املاک موقوفه معین گردد. اکنون که متولیان اصل موقوفه را قبول خویش می‌شمارند، گرفتن مالیات از آن‌ها ضرورت دارد...» (ریاحی سامانی، ۱۳۷۸)

وقف از مشروطه تا پیروزی انقلاب اسلامی

چهار سال بعد از برقراری مشروطیت یعنی در سال ۱۳۲۸ هجری (۱۲۸۹ ه ش) قانون وزارت معارف و اوقاف و صنایع مستظرفه تصویب گردید، و مسئولان اداره‌های معارف در شهرستان‌ها موظف به انجام امور اوقاف نیز بودند. در تصویب قانون مدنی نیز یک بخش به وقف اختصاص یافت. در ۲۶ اسفند ۱۳۱۰ هجری شمسی قانون اداره‌های ثبت‌اسناد به تصویب رسید، و در ماده چهارده و هیجده فصل سوم نظام‌نامه آن، قانون مقررات مخصوص برای ثبت اوقاف وضع شد.

در دوره هشتم مجلس در سال ۱۳۱۱ شمسی قانونی تحت عنوان ادعای اشخاص و اداره اوقاف تصویب گردید. در سوم دی ماه سال ۱۳۱۳ شمسی قانون اوقاف مشتمل بر ۱۰ ماده تصویب گردید و نظامنامه آن به سال ۱۳۱۴ شمسی به تصویب هیئت دولت رسید که مشتمل بر ۷۶ ماده بود و در این نظامنامه از تشکیلات اداره تحقیق نیز سخن به میان آمد (ماده ۶۷ به بعد) و نظامنامه تحقیق نیز مشتمل بر ۳۳ ماده در همان تاریخ تصویب شد. در آبان سال ۱۳۱۶ قانون عمران، به تصویب رسید که در ماده یک آن مقرر گردید « مالکین اراضی فلاحتی مکلف به عمران آن هستند و این تکلیف نسبت به املاک وقف به عهده متولی، یا قائم مقام او... است ولی این قانون به مرحله اجرا درنیامد و آییننامه نیز تنظیم نگشت » در دوره دوازدهم مجلس در سال ۱۳۲۰ شمسی قانون فروش املاک موقوفه تصویب رسیده و سپس لغو شد. همچنین در سال ۱۳۲۰ قانون توسعه معابر به تصویب رسید که نحوه برخورد با موقوفهها هم در آن پیشبینی شد. ضمناً آییننامه قانون فوق در سال ۱۳۲۵ به تصویب رسید. در سال ۱۳۲۸ شمسی، در شهرستانها نیز مسئول امور مربوط به وقف، جدا از مسئول فرهنگ معین گردید، ولی عملاً باز از استقلال واقعی برخوردار نبودند و اداره کل اوقاف در تهران و دوایر مربوط به شهرستانها تبعیدگاه معارفیان بشمار می رفت. در هشتم شهریور ۱۳۳۵ شمسی ماده واحدهای تحت عنوان اراضی دولت، شهرداریها و اوقاف و بانکها تصویب شد و بعد از آن اقدامات جزئی دیگری نیز صورت گرفت. در ۱۵ آذر ۱۳۴۳ شمسی به موجب قانون مشتمل بر هشت ماده و دو تبصره اداره کل اوقاف به سازمان اوقاف تبدیل گردید. و چون در قانون تفکیک وزارت فرهنگ و هنر و وزارت آموزش و پرورش و سازمان اوقاف تشکیل شورای عالی اوقاف پیش بینی شده بود، لذا آییننامه شورای عالی اوقاف در ۱۳۴۵ شمسی تصویب گردید. در سال ۱۳۴۷ شمسی قانون نوسازی و عمران شهری و معافیت موقوفهها از برخی هزینهها تصویب شد و در تاریخ ۱۳۴۷/۰۳/۰۴ شمسی آییننامه مشتمل بر ۵۹ ماده و هفت فصل به تصویب دولت رسید و نظامنامه مذکور در فوق لغو گردید. در سال ۱۳۴۷ شمسی قانون خرید اراضی و ابنیه و تأسیسات برای حفظ آثار تاریخی به تصویب رسید. در تیرماه سال ۱۳۵۴ شمسی قانون جدید اوقاف و در مهر همان سال نیز آییننامه اجرایی قانون اوقاف تصویب گردید. (ریاحی سامانی، ۱۳۷۸ و سلیمی فر. ۱۳۷۰)

وقف پس از انقلاب اسلامی

با پیروزی انقلاب اسلامی تحولات مختلفی در برخی قوانین، که به طور مستقیم با بعضی امور مرتبط با دیدگاهها و شعارهای انقلاب بود، بوقوع پیوست که به ذکر رؤس مقررات وقف پرداخته می شود:

تبیین وقف و موقوفه در ایران با رویکرد توسعه شهری.../نجفلو، بابایی و پورجلی

- ✓ از آنجاکه مالکیت زمین از اهمیت خاصی برخوردار می‌باشد، در قوانین مربوط به اراضی شهری، به نوعی به موقوفه‌ها اشاره می‌شود.
- ✓ در اردیبهشت سال ۱۳۵۸ هجری شمسی مقرراتی در خصوص تجدید قرارداد و اجاره املاک اوقاف، به تصویب شورای انقلاب می‌رسد و کلیه قراردادهای باطل نموده و برای تجدید قرارداد اصول و ضوابط جدیدی پیش‌بینی می‌شود.
- ✓ در مقررات مربوط به اراضی عمده کشاورزی نیز تا حدی جایگاه موقوفات محفوظ ماند.
- ✓ بخشی از بنیادها و مؤسسات خیریه به سازمان اوقاف ملحق شد.
- ✓ ماده واحده قانون ابطال اسناد آب و اراضی وقفی، به تصویب رسید و کلیه موقوفه‌های به فروش رفته را باطل اعلام کرد.
- ✓ در شرح وظایف و جایگاه سازمان اوقاف مقررات جامعی تصویب گردید، که جایگاه نظارتی و هم‌چنین صلاحیت اداره تحقیق مقداری تقلیل یافت.
- ✓ در مقررات مربوط به اراضی شهری، شهرداری‌ها، اداره مالیات، ثبت، دادگستری و معادن پیش‌بینی‌هایی به عمل آمده و بعضاً توجه بیشتر و بهتری به موقوفات شد.
- ✓ در یک اظهار نظر کلی می‌توان گفت بعد از انقلاب اسلامی توجه به موقوفات و علاقه به توسعه و ترویج آن‌ها، در ذهن و فکر تصمیم‌گیران انقلابی بود و به همین دلیل مقررات مختلفی در کمک به موقوفات به تصویب رسید. ثانیاً روح حاکم بر جامعه و نگرش‌های عامه مردم در کنار مقدمات کمک‌شایانی به حفظ و حراست موقوفات و اجرای بهتر آن‌ها انجام گرفت. (ریاحی سامانی، نادر ۱۳۷۸)
- سازمان اوقاف و امور خیریه به منظور تحکیم پایه‌های سنت نبوی وقف، ترویج و نشر فرهنگ اسلامی وقف، معرفی نقش وقف در توسعه فرهنگی، اقتصادی، اجتماعی آموزشی، بهداشتی و... و هم‌چنین ایجاد انگیزه در نیک‌اندیشان و خیرین به منظور گسترش وقف، با تصویب شورای عالی انقلاب فرهنگی روز ۲۷ صفر را به عنوان روز وقف نامگذاری کرده است. (باقری مدیرکل اوقاف استان زنجان در مصاحبه با موج رسا ۳۰ آذر ۱۳۹۳)

روش‌شناسی پژوهش

این پژوهش به صورت مطالعات کتابخانه‌ای و از لحاظ نوع پژوهش به صورت علمی-پژوهشی انجام می‌شود. شیوه گردآوری داده به صورت بررسی و مطالعه، کتب، تاریخ‌نگارانه‌ها، مقالات، سیره و سنت اسلامی می‌باشد. لازم به ذکر است که در این پژوهش از روش پژوهشی اسنادی استفاده شده است.

«پژوهش اسنادی، پژوهش مبتنی بر شواهد برگرفته از مطالعه اسناد؛ مانند آرشوها یا آمار رسمی است» (مجدفر، ۱۳۸۲)

بسیاری از اوقات، اصطلاح تحقیق کتابخانه‌ای را به جای پژوهش اسنادی به کار می‌برند، که به نظر، اصطلاح دقیق و درستی نیست؛ زیرا منظور از مطالعات کتابخانه‌ای، مطالعاتی است که موضوعات مورد مطالعه در اختیار و دسترس محقق قرار نداشته و غالباً مربوط به گذشته‌ای دور یا نزدیک می‌گردد و محقق از اسناد و مدارک زمان‌های پیشین که در کتابخانه‌ها موجود می‌باشند، استفاده می‌کند. به عنوان مثال، تحقیق در زمینه وقف و ایقاف در عصر صفویه یا تحقیق درباره سهم اقشار مختلف اجتماعی در انقلاب مشروطیت ایران. در این روش منابع اصلی مورد استفاده، کتب و مدارک منثور و منظومی است که از دوره‌های گذشته به جای مانده و جدیداً از اسلاید، فیلم و سایر تکنولوژی‌های ضبط وقایع تاریخی نیز در پژوهش اسنادی استفاده می‌شود. اسنادی که در پژوهش اسنادی مورد استفاده قرار می‌گیرند عمدتاً شامل اطلاعات و نتایجی است که توسط نویسندگان و پژوهش‌گران قبلی در حوزه مورد بحث فراهم گردیده‌اند. (گیدنز، ۱۳۷۸)

همچنین موضوع از طریق وبسایتها و فضای مجازی نیز مورد جستجو قرار گرفت که در این فضا سلسه شماره‌های نشریه میراث جاویدان ارگان رسمی سازمان اوقاف بدست آمد که مقاله‌ها و پژوهش‌های مقاله‌محور در آن زیاد به چشم می‌خورد و بیش از ۱۰۰ مقاله نیز از این منبع تورق و مورد مطالعه ضمنی قرار گرفت که متأسفانه آسیب عدم پرداختن به صورت مستقل به وقف در این حوزه نیز مشهود و ملموس بود.

پس از تهیه لیست منابع فوق جهت مطالعه و فیش برداری نیازمند مراجعه به منابع یاد شده بود که در دست‌یابی به کتب یاد شده با مشکلات فراونی روبرو شده و محقق تقریباً از یافتن عمده آنها ناامید گردید. مطالعات ابتدا از کتابخانه‌های دانشگاه تهران شروع و در کتابخانه استانداری شهر زنجان ادامه یافت و جهت دست‌یابی به آخرین و جدیدترین منابع با حضور در نمایشگاه بین‌المللی کتاب اقدام به خرید بیش از ۱۰ جلد کتاب و نشریه مرتبط با موضوع تحقیق و مطالعه آنها نمود. علاوه بر آن با استفاده از راهنمایی استاد راهنما و استفاده از اینترنت مشخص گردید که تجمع خیلی از منابع در کتابخانه آستان قدس رضوی مشهد مقدس و کتابخانه مرکزی شهرداری اصفهان و بعضاً در کتابخانه عمومی شهر قم می‌باشد. هم چنین محقق جهت دست‌یابی به منابع دیگر از مورخ ۱۳ لغایت ۱۷ شهریور نیز به استان اصفهان مسافرت نموده و از کتابخانه مرکزی شهرداری اصفهان برای دست‌یابی و استفاده به برخی دیگر از منابع مراجعه نمود.

تبیین وقف و موقوفه در ایران با رویکرد توسعه شهری.../نجفلو، بابایی و پورجلی

✓ اشباع داده‌ها در بخش نظری

پس از انجام مطالعات یاد شده و فیش‌برداری‌های صورت گرفته محقق در بخش نظری به مرحله اشباع داده‌ها رسید یعنی فیش‌برداری و مطالعات موضوعی را تا جایی ادامه داد که مطمئن شد دیگر داده‌های حاصل از مطالعه به تکرار رسیده است و از آنجائیکه برخی از منابع مربوط به موقوفات شهر قم نیز به فراخور در کتابخانه‌های یاد شده یافت و مطالعه شد لذا برنامه سفر به قم را منتفی نمود.

بحث و نتیجه‌گیری

آسیب‌های وقف

همانگونه که در جدول شماره ۳ آمده است بررسی مطالعات و تحقیقات و کتب انجام شده جهت بررسی نقاط ضعف و یا آسیب‌های وقف انجام شده و با دسته‌بندی جملات و گزاره‌های مطرح شده نوع آسیب مشخص و جمع‌بندی آنها بیانگر مقوله آسیب‌های حوزه وقف گردید:

جدول ۳. نقاط ضعف و یا آسیب‌های وقف

مقوله	مفاهیم
آسیب‌های وقف	افزایش بروکراسی اداری در این مناطق
	وقف به عنوان مانع سرمایه‌گذاری
	وقف مانع انباشت سرمایه
	وقف مانع حضور متدینین
	وقف مانع ایجاد ارزش افزوده
	وقف مانع توسعه و عمران روستایی

تهدیدات وقف

همچنان که در جدول شماره ۴ مشخص شده است با جمع‌بندی برخی گزاره‌ها مفاهیم تازه‌ای بدست آمد که از دل این مفاهیم مقوله تهدیدات وقف به شرح مندرج در جدول احصاء گردید:

جدول شماره ۴. تهدیدات امور وقفی

مقوله	مفاهیم
تهدیدات وقف	وقوع اعتراضات جمعی اهالی شهرها و روستاهای وقفی
	ایجاد درگیری بین اهالی و متولیان
	تأثیر گذاری منفی بر آراء انتخاباتی مردم
	نبود تفکر جامعه‌شناسی بخصوص جامعه‌شناسی توسعه‌ای در مدیریت موقوفات

پیوند «وقف» با «مطالعات اجتماعی»

تهدیدات و آسیب های ذکر شده در این تحقیق که برای اولین بار (اینجانب در مطالعات گسترده خود موردی که به این شکل طرح شده باشد مشاهده ننمودم) و با کمی شجاعت توسط محقق این تحقیق ذکر گردید گویای این مسئله مهم می باشد که اگر فرصت های موجود در جامعه (مثل نهاد وقف) که دارای کارکردهای بسیار واضح و بدیهی مثبت در حل معضلات اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی جامعه می باشد. اگر بدرستی مدیریت نشده و کارکردهای مثبت آن تقویت نگردد و از طرف دیگر نتواند خود را با مسائل و ابتلائات روز جامعه تطبیق دهد نه تنها کارکردهای مثبت خود را از دست خواهد داد بلکه خود مشکلی بر مشکلات جامعه خواهد افزود. از طرف دیگر روح کلی حاکم بر وقف و ایقاف که مختصری از آن از ابتدا تا انتهای تحقیق حاضر مشخص است بیانگر ظرفیت های عظیم این حوزه می باشد که هنوز به تمام و کمال مورد استفاده قرار نمی گیرد.

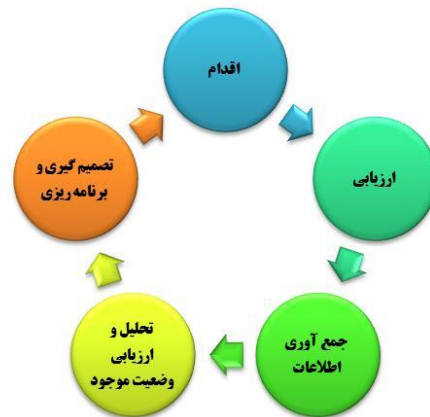
به نظر نگارنده افزودن متغییری مثل اتاف (پیوست ارزیابی تاثیر اجتماعی - فرهنگی) می تواند به عنوان کاتالیزور عمل نموده و موجب افزایش جهشی کارکردهای مثبت وقف گردد. در جای جای تحقیق حاضر نگارنده به عنوان محقق؛ خلاء تحقیقات اجتماعی در تمامی منابع اعم از نشریات و کتابهای تاریخی و معاصر و حتی منابعی مثل سایت ها، وبلاگ ها و ... را به وضوح مشاهده نموده و این موضوع موجب راسخ تر شدن عزم اینجانب برای ایجاد پیوند این دو حوزه گردید که به عنوان یکی از پیشنهادات در جای خود ذکر خواهد شد لکن آن چه در این بخش به آن پرداخته خواهد شد تلاشی هرچند اولیه برای تبیین یکی از راه های عملی ایجاد این پیوند در بین دو حوزه می باشد که قطعاً نیازمند تحقیقات گسترده تری خواهد بود لکن به عنوان اولین قدم موضوع طرح می شود:

✓ با توجه به کارکردهای مثبت وقف در جامعه، ضروری است که از طریق تدوین یک سیاست اصولی و برنامه ریزی شده از سوی دولت به منظور شکوفایی فرهنگ وقف در جامعه، زمینه های احیای این سنت حسنه و نبوی را فراهم آورد.

از طرف دیگر بنا بر تحقیق رحیمی (۱۳۹۴) در حال حاضر گفتمان غالب توسعه ای و پارادایم جدید توسعه بر توسعه اجتماع محور تاکید دارد و تلاش می نماید با تلفیق میان نقش ذی نفعان، برنامه ریزان و کارگزاران توسعه اجتماعات محلی و به تبع آن توسعه ملی و جهانی را به حد مطلوب برساند. این نوع برنامه ریزی با نگرش درونی به اجتماعات محلی و دید کوچک مقیاس، داشته های محلی را در جهت برآورده ساختن نداشته های آن در نظر می گیرد. این در حالی است که برنامه ریزی اجتماع محور به عنوان فرآیندی محسوب می شود که در آن ساکنین اجتماع محلی در مرکز جریان توسعه قرار می -

تبیین وقف و موقوفه در ایران با رویکرد توسعه شهری.../نجفلو، بابایی و پورجیلی

گیرند. با توجه به چرخه توسعه محلی (شکل ۲۵) ساکنین برای نیل به توسعه خود از طریق برنامه-ریزی اجتماع محور، بایستی شناخت کافی از ظرفیت‌ها و توانمندی‌های خود داشته باشد. از این رو بهترین منبع برای کسب اطلاعات از وضعیت موجود؛ سازمانهای محلی و خود ساکنین هستند. بنابراین مشارکت در جمع‌آوری اطلاعات و تحلیل آنها به عنوان مرحله اساسی در برنامه‌ریزی اجتماع محور محسوب می‌شود. سپس سیاست‌گذاری و تصمیم‌گیری منجر به برنامه‌هایی می‌شود که بعد از اجرا مورد ارزیابی قرار می‌گیرند. اطلاعات حاصل از ارزیابی در تصمیم‌گیری‌های آتی موثر می‌باشند. بدین ترتیب در توسعه اجتماع محور با یک چرخه مداوم رو به رو هستیم.

شکل ۱: چرخه توسعه اجتماع محور

به دلیل تغییر دیدگاه‌ها نسبت به ظرفیت و توانمندی‌ها و نیز مسائل و نیازهای محلی در برنامه-ریزی اجتماع محور، ساکنین اجتماع محلی در این فرآیند سعی می‌کنند که از داشته‌های خود در جهت رفع نیازها استفاده کنند. از این رو علاوه بر یادگیری اجتماعی که حاصل تعامل و گفت‌گویی اجتماعی بر سر مباحث مورد بررسی شکل می‌گیرد، افراد یاد می‌گیرند که چگونه به مسائل موجود از زاویه دید متفاوتی نگاه کنند و چگونه با خلاقیت و ابتکار نیاز موجود را بر طرف سازند. این مقوله را می‌توان "توانمندسازی تفکری" نامید» (رحیمی ۱۳۹۴).

با بازگشت به مباحث وقف به نظر محقق و با توجه به تهدیدات و آسیبهای ذکر شده در ابتدای این بخش و نیز با توجه به ادبیات نقل شده به عنوان راه‌کار عملی پیشنهاد می‌شود برای حل برخی مشکلات گریبانگیر وقف و ایقاف از این نوع برنامه ریزی استفاده شود. با توجه به مطالب بدست آمده در طول تحقیق حاضر مشخص گردید که وقف اراضی کشاورزی به عنوان پشتوانه اجرای منویات واقف یکی از گسترده‌ترین پایه‌های وقف در طول تاریخ بوده است. مناطقی که به نوعی تماماً و یا بخش و

فصلنامه مهندسی مالی و مدیریت اوراق بهادار / دوره / شماره /

سهمی از آن وقف می‌باشد مشکلات عدیده‌ای برای اهالی و متولیان و دستگاه ناظر و ادارات اوقاف محلی ایجاد نموده است.

از طرفی متولیان نمی‌توانند حق‌الاجاره‌های خود را که غالباً به ثمن بخش به اهالی داده شده است و یا به صورت قراردادهای ۹۹ ساله بسته شده است (مثل شهر قیدار) از موجرین جمع‌آوری نمایند و از طرف دیگر اهالی خود را مغبون احساس می‌نمایند که منجر به ایجاد تهدیدات، مشکلات و آسیبهای ذکر شده می‌گردد.

برای حل این مشکلات که خود مانعی عمده در ترویج فرهنگ وقف می‌باشد چه باید کرد؟ آیا می‌توان با برنامه‌ریزی اجتماع محور و با استفاده از مطالعات توسعه اجتماعی نسخه‌ای اجرایی برای این موضوع پیدا نمود؟

به این منظور در ابتدا مولفه‌های دخیل در این نوع برنامه‌ریزی ذکر شده و سپس سعی خواهد شد نمودار اجرایی پیشنهاد گردد:

✓ الگوی اجرایی

به نظر می‌رسد جهت خارج شدن از حالت مکتوب و نظری نیاز به برنامه اجرایی و عملیاتی می‌باشد که در این قسمت از تحقیق سعی می‌شود این مهم جامه عمل بپوشد. بدین منظور مولفه‌های دارای نقش ذکر و برنامه هر کدام عنوان می‌گردد:

۱. بازیگران اصلی:

الف) دستگاه مسئول و ناظر بر وقف

طبق قوانین فعلی و آنگونه که در طول ادوار گذشته نیز تا حدودی و با فراز و نشیب‌های مختلف شکلهایی از دستگاه ناظر بر موقوفات وجود داشته است، دستگاه ناظر بر موقوفات سازمان اوقاف و امور خیریه می‌باشد که در واقع نقش حمایت‌کننده و صیانتی از واقفین و موقوفات را داشته و به نوعی دستگاه تنظیم‌کننده روابط متولیان و موجرین (اهالی مناطق وقفی) می‌باشد. لذا مسئولین کشوری، استانی و محلی این سازمان نقش اصلی را در تلاش برای برنامه‌ریزی اجتماع محور را بر عهده دارند. اگر مسئولین این سازمان خود احساس مشکل ننموده و برای حل معضلات پیش‌قدم نشوند دیگران نخواهند توانست هماهنگی لازم را با همدیگر ایجاد نمایند و یا این هماهنگی به سختی و با هزینه زیاد صورت خواهد گرفت در نتیجه اولین واحد اقدام سازمان اوقاف می‌باشد.

ب) متولی (واقف):

تبیین وقف و موقوفه در ایران با رویکرد توسعه شهری.../نجفلو، بابایی و پورجیلی

بعد از توجیه مسئولین دستگاه ناظر بر اوقاف؛ افرادی که باید توسط همین مسئولین توجیه شوند متولیان اوقاف می‌باشند. اینان بنا بر مسئولیتی که دارند وظیفه حفظ و حراست از موقوفه و منافع حاصله و خرج این منافع در راستای نیات واقف را بر عهده دارند. در واقع یک طرف درگیری و اکثراً مدعی پرونده‌ها آنها می‌باشند لذا در هر گونه اقدامی باید نظرات آنها نیز شنیده شده و مد نظر قرار گیرد.

ج) ذی‌نفعان:

منظور در این قسمت کسانی که منافع حاصل از وقف قرار است برای آنها خرج شود (موقوف‌الیه) نمی‌باشد؛ بلکه منظور موجرین و کسانی هستند که در این اراضی به میزانهای مختلف احساس مالکیت می‌نمایند (در مناطق مختلف؛ از یک دانگ تا شش دانگ موقوفه) که بیشترین موقوفه‌خواری و عدم پرداخت حقوق موقوفه معمولاً توسط این افراد صورت می‌گیرد و بیشتر متقاضیان حل‌وفصل موضوع نیز این افراد می‌باشند که بیشتر اهالی شهرها و روستاهای وقفی می‌باشند. لذا باید در هر نوع برنامه‌ای نظرات آنها نیز در روند برنامه لحاظ گردد.

۲. اصلاح دیدگاه بازیگران:

الف) دستگاه مسئول و ناظر بر وقف:

سازمان اوقاف و امور خیریه به صورت کلان و کارگزاران و عوامل این سازمان در ادارات کل استانی و ادارات شهرستانها باید به این تفکر توسعه‌ای برسند که علاوه بر سیاست گذاری‌های کلان که به نظر می‌رسد به اندازه کافی انجام شده است منبع بعد باید به تکمیل و اصلاح سیاستهای قبلی پرداخته شود، باید نگاه خرد محلی در این کارگزاران ایجاد شود که این نگاه خرد از دو منظر باید باشد اولاً موقوفه‌های مسئله‌دار فعلی به صورت خرد مورد بررسی و به صورت پروژه محور مشکلات آنها احصاء و با درگیر نمودن ذی‌نفعان و متولیان بهترین راه حل ممکن پیشنهاد و اجرایی گردد. ثانیاً احصاء خلاءهای موجود در جوامع خرد با اولویت محله محوری و ارائه پیشنهاد مناسب جهت حل موضوع از طریق انجام وقف برای حل این مشکلات این جوامع به خیرین

ب) متولی (واقف)

متولیان باید به این توجیه برسند که برای حل مشکلات مبتلابه بهترین روش تعامل با ادارات اوقاف و ذی‌نفعان محلی می‌باشد.

ج) ذی‌نفعان

ذی‌نفعان نیز باید به این توجیه برسند که جهت حل معضلات وقفی خود باید ظرفیتهای محلی را احصاء و با راه‌کار مناسب و در تعامل با دستگاه ناظر و متولی اقدام نمایند.

۳. ارزیابی وضعیت موجود

جهت انجام هر اقدامی ابتدا نیاز به ارزیابی وضعیت فعلی آن حوزه می‌باشد که این ارزیابی در سه سطح کلان (کشوری)؛ متوسط (استانی) و سطح خرد (شهر و روستا) باید صورت گیرد و شامل دو بخش جداگانه می‌باشد:

الف) ظرفیتهای هر منطقه، شهر و روستایی دارای ظرفیتهای مثبت و توانمندیهای محلی است که این ظرفیت می‌تواند شامل افراد کلیدی تاثیر گذار مثبت، اماکن موثر (بقاع متبرکه)، میراث فرهنگی (اماکن تاریخی و باستانی) و حتی میراث معنوی (دسته‌های عزاداری) و می‌گردد.

ب) کمبودها و مشکلات: هر منطقه، شهر و روستایی دارای درگیریها و مشکلات و معضلات خاص خود می‌باشد و نمی‌توان برای حل آنها از یک نسخه واحد استفاده نمود. در بعضی مناطق بهره‌برداران با متولیان درگیرند و در مناطقی ممکن است متولی ضعیف باشد و در بخشی اسناد وقفی ناقص باشد که ضرورت دارد مشکلات مناطق به تفکیک و با نگاه خرد احصاء و ارائه گردد.

۴. تصمیم‌گیری و ارائه راه حل: پس از جمع‌آوری ظرفیتهای نسبی و مشکلات مبتلابه محلی و رای زنی با عوامل موثر (اداره اوقاف، ذینفعان و متولی) تصمیم خاص آن موضوع و مسئله گرفته شده و با راهکار عملی جهت اجرا پیشنهاد گردد.

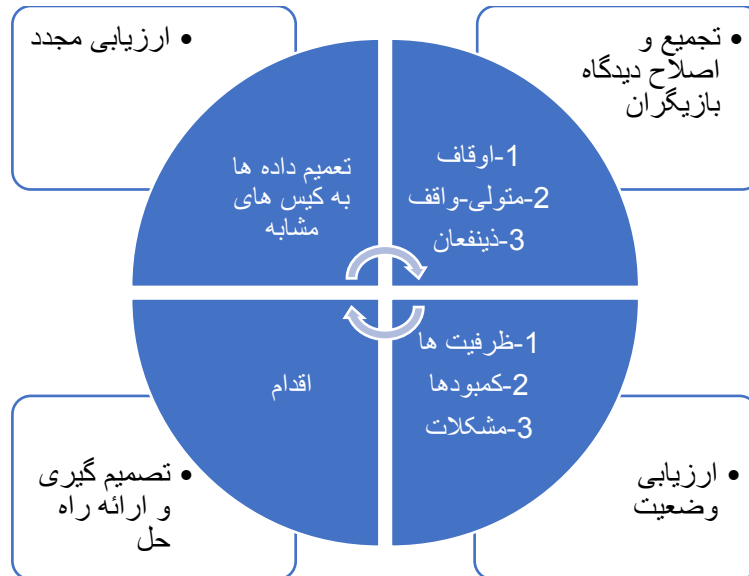
۵. اقدام: با استفاده از عوامل اجرایی و ظرفیتهای و مزایای نسبی هر منطقه راه حل پیشنهادی به مورد اجرا گذاشته می‌شود.

۶. ارزیابی مجدد: میزان موفقیت اقدامات به عمل آمده مورد ارزیابی قرار گرفته و پس از اصلاح (در صورت نیاز) مجدداً ارزیابی شده و نتیجه گزارش می‌گردد. (به عوامل موثر شامل اداره اوقاف، ذینفعان و متولی)

۷. جمع‌آوری اطلاعات و تعمیم به موارد مشابه: پس از انجام اقدامات و در صورت موفقیت در حل معضلات یک موقوفه خاص، اطلاعات موضوع جمع‌آوری و به عنوان تدوین تجربه مکتوب منعکس؛ و در موارد مشابه بکار گرفته می‌شود.

نهایتاً الگوی اجرایی پژوهش پس از بررسی مبانی نظری و کتب و تحقیقات انجام شده به صورت زیر می‌باشد که

تبیین وقف و موقوفه در ایران با رویکرد توسعه شهری.../نجفلو، بابایی و پورجلی

شکل ۲. الگوی اجرایی

پیشنهادات

الف) پیشنهادات کلی

- ۱- ایجاد تیم تحقیقی برای کشف و پیشنهاد روشهای جدید وقف مثل سرمایه گذاری در بانک (حسابهای با سود مشخص پولی و یا اقلام بهادار مثل طلا) و اختصاص سود آن به رفع نیازهای مد نظر
- ۲- ایجاد تیم تحقیقی برای کشف و پیشنهاد زمینه‌های جدید وقف مثل تامین سرمایه کارآفرینان یا تامین مواد اولیه مشاغل خانگی، خرید تجهیزات درمانی-آموزشی و ...
- ۳- تحقیق در خصوص نحوه آسان سازی و تسهیل وقف و پیشنهاد به واقفین (تهیه فرمهایی مثل وصیت‌نامه‌های آماده که در آن فقط مبالغ و زمینه وقف مشخص می‌گردد)
- ۴- تحقیق در خصوص خردسازی وقف و گسترده نمودن دایره واقفین جامعه. آیا با یک سکه متعارف طلا می‌توان وقف مفیدی انجام داد؟ با صد سکه طلا چطور؟
- ۵- فرهنگ سازی جهت انجام موقوفات افراز و مشخص شده و با در نظر گرفتن شرایطی که موجبات ایجاد مشکل برای دیگران فراهم ننماید.(عدم وقف مشاع)
- ۶- ایجاد تیم تحقیقی برای پیش بینی وضعیت آینده و پیشنهاد به واقفین برای انجام وقف‌های چند وجهی برای ایجاد قابلیت انطباق موقوفات با شرایط اعصار و زمانهای مختلف

- ۷- ملزم نمودن هر یک از ادارات کل اوقاف و امور خیریه برای وارد نمودن مطالعات ارزیابی تاثیر اجتماعی - فرهنگی برای دستکاری در هر یک از ارکان موقوفات
- ۸- تشویق و ترغیب عامه مردم برای گسترش وقف مشارکتی
- ۹- ایجاد تیم تحقیق برای کشف موقوفاتی که به نام وقف نمی‌باشند لکن در عمل و بنا بر تعریف وقف؛ موقوفه محسوب می‌گردند.

در این زمینه به اساسنامه برخی از موسسات خیریه می‌توان اشاره نمود که در واقع وقف می‌باشند ولی توجهی به این جنبه آنها نشده است. یا برخی قوانین حمایتی که با اندکی اصلاح عین تعریف وقف می‌گردند. برای نمونه در این خصوص به قانون شرکت‌های تعاونی جمهوری اسلامی ایران مصوب ۱۳۵۰/۳/۱۶ با اصلاحات بعدی (این قانون با توجه به ماده ۱۴۸ آن و ماده ۶۹ قانون بخش تعاونی اقتصاد جمهوری اسلامی ایران مصوب ۱۳۷۰/۶/۱۲ به قوت خود باقی مانده است) اشاره می‌شود:

ماده ۱۴ (اصلاحی ۱۳۵۰/۱۲/۵) - درآمد ویژه شرکت در صورتی که موافق اساسنامه قابل تقسیم باشد به ترتیب پس از وضع ذخیره ها و سود سهام مطابق مقررات این قانون به صورت مازاد برگشتی به تناسب میزان معاملات هر عضو یا شرکت قابل تقسیم است.

مازاد برگشتی حاصل از معاملات با غیر اعضاء در صورتی که موافق اساسنامه این نوع معاملات آزاد باشد، قابل تقسیم به اعضاء نیست و به حساب ذخیره قانونی غیر قابل تقسیم شرکت منتقل می‌شود.

ماده ۱۵- از محل درآمد ویژه سالانه شرکت های تعاونی مبالغ زیر کسر و به حساب‌های مربوط منظور می‌شود:

- ۱- حداقل ۱۲ درصد به حساب ذخیره قانونی غیرقابل تقسیم.

احتساب مبالغ مربوط از محل درآمد حاصل از معاملات با اعضاء در حساب ذخیره مندرج در این بند تا زمانی که مبلغ کل ذخیره حاصل از درآمدهای مذکور به میزان معدل سرمایه سه سال اخیر شرکت نرسیده باشد الزامی خواهد بود، ولی مبالغ حاصل از معاملات با غیر اعضاء و سایر درآمدهای مجاز شرکت که خارج از حدود عملیات جاری آن باشد بدون رعایت معدل مذکور همه ساله به حساب ذخیره قانونی غیرقابل منتقل می‌شود.

۲- (اصلاحی ۱۳۵۰/۱۲/۵) - سه درصد از درآمد ویژه سالانه برای توسعه تعلیمات و آموزش تعاون در منطقه تعاونی مربوط در سراسر کشور در اختیار اتحادیه تعاونی نظارت و هماهنگی منطقه ای و مرکزی رشته مربوط و تا زمانی که اتحادیه های مزبور تشکیل نشده اند در اختیار وزارت تعاون و امور روستاها گذاشته می‌شود تا به موجب آیین نامه ای که به وسیله آن وزارت تنظیم می‌شود و به

تبیین وقف و موقوفه در ایران با رویکرد توسعه شهری.../نجفلو، بابایی و پورجیلی

تصویب شورای عالی هماهنگی تعاونی های کشور می رسد به مصرف برسد. در مورد شرکت های تعاونی کارگری سه درصد مزبور را وزارت کار و امور اجتماعی دریافت و به مصرف آموزش و تعلیمات تعاونی کارگران خواهد رسانید.

۳- ذخایر دیگری که در اساسنامه مقرر شده باشد.

ماده ۱۶- با انحلال شرکت تعاونی مانده حساب ذخیره قانونی غیر قابل تقسیم شرکت پس از تصفیه به پیشنهاد وزارت تعاون و امور روستاها و به موجب آیین نامه ای که به وسیله آن وزارت تهیه و به تصویب شورای عالی هماهنگی تعاونی های کشور می رسد یا به وجوه ذخیره قانونی غیر قابل تقسیم شرکت یا اتحادیه تعاونی که با همان مقاصد در حوزه مربوط فعالیت می کنند انتقال داده می شود و یا به مصرف امور اجتماعی و عام المنفعه همان حوزه خواهد رسید مگر در مورد شرکت های تعاونی کارگری موضوع تبصره ماده ۱۸ که مصارف مربوط بنا به پیشنهاد وزارت کار و امور اجتماعی و تصویب شورای عالی هماهنگی تعاونی های کشور معین خواهد شد.

بدون هیچ توضیحی اگر سازمان اوقاف قصد قانونی نمودن تعریف وقف در حوزه تعاون را داشت ماده قانونی حاصله گویاتر از این ماده قانونی بود؟ آیا حساب ویژه صندوق ذخیره که قابل تقسیم نبوده و منافع آن باید در زمینه خاصی هزینه شود نوعی وقف نمی باشد؟

منابع

- ۱) شهبابی ، علی اکبر (۱۳۴۳). تاریخچه وقف در اسلام تهران نشر دانشگاه تهران
- ۲) مهینی، اسماعیل (۱۳۶۳). فرهنگ و تاریخچه وقف و اوقاف در ایران، بوشهر اداره امور اوقافی بوشهر
- ۳) آن.ک.س لمپتون (۱۳۴۲) مالک و زارع در ایران ترجمه منوچهر امیری تهران ۱۳۴۲ نشر بنگاه ترجمه و نشر کتاب
- ۴) بشیر، حسن (۱۳۹۳). فرهنگ وقف مفاهیم بنیادین فرهنگ اسلامی تهران دفتر نشر فرهنگ اسلامی
- ۵) میرعلمی، بی بی سادات . (۱۳۸۹) . فرهنگ نیکو تهران چاپ اول انتشارات ستایش
- ۶) سازمان حج و اوقاف و امور خیریه. (۱۳۶۴). نگاهی کوتاه به سنت نبوی وقف تهران دفتر نشر فرهنگ اسلامی
- ۷) احمد بن سلمان، ابوسعید. (۱۳۵۸) . مقدمه ای بر فرهنگ وقف تهران بی تا چاپ سازمان اوقاف
- ۸) آقاملایی، ایرج. (۱۳۹۳). نقش وقف در ماندگاری آثار تاریخی و هویت ملی مشهد بنیاد پژوهشهای اسلامی
- ۹) عتیقی؛ عبدالله، تونی؛ عزالدین، شعیب؛ خالد، فرهنگ اصطلاحات وقف ترجمه دکتر عباس اسماعیلی زاده ۱۳۸۸ چاپ دوم مشهد بنیاد پژوهشهای اسلامی
- ۱۰) حسینی اشکوری، سید صادق (۱۳۹۰)، اسناد وقف نامه های نسخه های خطی قم نشر مجمع ذخائر اسلامی
- ۱۱) حسینی ، سید احمد ، (۱۳۹۰) راهنمای تنظیم وقف نامه مشهد انتشارات موسسه مطالعات راهبردی علوم و معارف اسلام
- ۱۲) کاتوزیان ، ناصر . (۱۳۸۰) . حقوق مدنی ؛ عقود معین تهران چاپ چهارم نشر گنج دانش (چاپ دوم گنج دانش)
- ۱۳) سلیمی فر، مصطفی . (۱۳۷۰) . نگاهی به وقف و آثار اقتصادی – اجتماعی آن مشهد چاپ اول نشر بنیاد پژوهشهای اسلامی آستان قدس
- ۱۴) محمدی خوانساری ، سید جلیل . (۱۳۹۲) . دانش نامه فرهنگ لغات و اصطلاحات وقف تهران انتشارات اسوه
- ۱۵) ریاحی سامانی ، نادر. (۱۳۷۸) . وقف و سیر تحولات قانونگذاری در موقوفات شیراز انتشارات نوید
- ۱۶) سازمان حج و اوقاف و امور خیریه. (۱۳۶۸). مجموعه قوانین و مقررات اوقافی چاپ دوم ۱۳۷۶ تهران نشر اسوه
- ۱۷) خامنه ای ، سید علی . (۱۳۸۹) . استفتائات باب وقف تهران نشر اسوه

تبیین وقف و موقوفه در ایران با رویکرد توسعه شهری.../نجفلو، بابایی و پورجلی

- ۱۸) سازمان حج و اوقاف و امور خیریه. (۱۳۹۰). اندیشه جاری آثار برگزیده و منتخب در بخش مقالات اولین جشنواره سراسری فرهنگی هنری وقف چشمه همیشه جاری تهران نشر چاپخانه بزرگ قران کریم
- ۱۹) موسسه مطالعات راهبردی علوم و معارف اسلام، (۱۳۹۰). نگرشی دیگر به وقف (کارگاه آموزشی) مشهد انتشارات موسسه مطالعات راهبردی علوم و معارف اسلام ب
- ۲۰) <http://historyazd.mihanblog.com/post/156> وبلاگ انجمن علمی تاریخ دانشگاه یزد (جزء یافته‌ها)
- ۲۱) هفته‌نامه امرداد، شنبه ۱۴ بهمن ۱۳۹۱، سال سیزدهم، شماره ۲۹۰، ص ۲
- ۲۲) احمد ابن سلمان، ابو سعید، مقدمه‌ای بر فرهنگ وقف ترجمه صادقی گلدار سازمان اوقاف ۱۳۵۸
- ۲۳) الکیسی، محمد. (۱۳۶۶). احکام وقف در شریعت اسلام، ترجمه صادقی گلدار اداره کل اوقاف مازندران چاپ اول جلد یک
- ۲۴) فتح آبادی محمود (۱۳۹۰) مقاله گذری کوتاه به تاریخچه وقف و بررسی کارکرد سه‌گانه آن اندیشه جاری، آثار برگزیده و منتخب در بخش مقالات همایش سازمان اوقاف و امور خیریه ۱۳۹۰. چاپ چاپخانه بزرگ قران کریم قم ۱۳۹۰
- ۲۵) عمید، حسن؛ (۱۳۶۱) فرهنگ فارسی عمید، تهران انتشارات ابن سینا.
- ۲۶) دهخدا، علی اکبر؛ (۱۳۴۹) لغت نامه دهخدا، تهران انتشارات دانشگاه تهران.
- ۲۷) حسینی کوپائی، سعید. (۱۳۶۹). مصارف پانصد ساله موقوفات اصفهان، قم نشر دارالموده
- ۲۸) سپنتا، عبدالحسین. (۱۳۴۶). تاریخچه اوقاف اصفهان، اصفهان نشر اداره کل اوقاف اصفهان
- ۲۹) مجدفر، فاطمه. جامعه‌شناسی عمومی، تهران، شعاع، ۱۳۸۲، چاپ اول
- ۳۰) ملّایی پور، جواد. وقف سرمایه‌ای ماندگار، قم مرکز پژوهش‌های اسلامی صدا و سیما ۱۳۸۴ چاپ اول
- ۳۱) گیدنز، آنتونی. جامعه‌شناسی، منوچهر صبوری، تهران، نی، ۱۳۷۸، چاپ پنجم
- ۳۲) ساروخانی، باقر. روش‌های تحقیق در علوم اجتماعی، تهران، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، ۱۳۸۳، چاپ هفتم، جلد ۱
- ۳۳) امیرشیبانی، عبدالرضا، سیمای وقف در خراسان (دربردارنده پژوهشی چند، درباره موقوفات مشهد)، مشهد، سگال،
- ۳۴) امینیان مدرس، محمد، وقف از دیدگاه حقوق و قوانین، تهران، سمت، ۱۳۸۸.

فصلنامه مهندسی مالی و مدیریت اوراق بهادار / دوره / شماره /

- ۳۵) بزرگی، سیدمهدی، «راه‌های ترویج فرهنگ وقف و ایجاد موقوفات جدید در جامعه»، وقف میراث جاویدان، سال ۸، ش ۲، ص ۱۰۸-۱۱۷.
- ۳۶) جناتی، محمد ابراهیم، «وقف از دیدگاه مبانی اسلام»، وقف میراث جاویدان، ش ۵، ص ۴۸-۵۰.
- ۳۷) خسروی، محمد علی، «وقف در گذر تجربه»، وقف میراث جاویدان، پاییز ۱۳۷۸، ش ۲۷، ص ۵.
- ۳۸) سازمان حج و اوقاف و امور خیریه، مجموعه قوانین و مقررات اوقافی، تهران، اسوه، ۱۳۶۸.
- ۳۹) ضیائی(دوانی)، امید، «آشنایی با دفتر اسناد و شناسایی موقوفات سازمان اوقاف»، گنجینه اسناد
- ۴۰) العثمان، عبدالمحسن محمد، «تأسیس بنیاد جهانی وقف، گامی نو در جهت احیای موقوفات جهان اسلام»، وقف میراث جاویدان
- ۴۱) نظام‌زاده، محمدعلی، «تجربیات جمهوری اسلامی ایران در زمینه وقف»، وقف میراث جاویدان
- ۴۲) جناتی، محمد ابراهیم، "وقف از دیدگاه مبانی اسلامی"، فصلنامه وقف میراث جاویدان، ش ۵، ص ۴۹
- ۴۳) ادیبان، مرتضی و رحیمی، حسین، ۱۴۰۰، وقف و تاثیرات آن بر ساختار اقتصادی، فضایی و کالبدی شهر، پنجمین کنگره بین المللی توسعه کشاورزی، منابع طبیعی، محیط زیست و گردشگری ایران، تبریز، ۱-۱۲
- ۴۴) کرمی، امین و سلیمانی، حسینعلی، ۱۴۰۰، ماهیت وقف، اولین کنفرانس بین المللی دانش و فناوری حقوق و علوم انسانی ایران، تهران، ۱۰-۱
- ۴۵) شارع شهری، سیده زهره، ۱۴۰۰، ماهیت وقف و الزامات آن در قانون مدنی، چهارمین کنفرانس ملی پژوهش‌های نوین در تعلیم و تربیت، روانشناسی، فقه و حقوق و علوم اجتماعی، شیروان، ۱۰-۱

Explanation of Endowment and Endowed property in Iran with an Urban Development Approach or Administrative Development of Endowment in the Height of History

Mansour Najaflo¹, Mahboobeh Babaei² and Robabe Pourjebali³

Abstract

Endowment is a traditional Islamic Endowment, which means "holding the real property and allocating its benefits to the good deeds intended by the donor." Endowment and Endowed property are one of the forms of real estate ownership in Iran, especially in rural areas, which have played a major role in the political and social decision-making of rulers and owners throughout Iranian history. Familiarity with the historical background of endowments in the world and Iran before and after Islam, its legal evolution until the present time, and its positive and negative effects on society can have a great impact on development planning. The research method of the present study is a scientific-research study in the form of a library study and a review of previous research using documentary study techniques. Research findings: Familiarity with the formation and growth of endowment culture from the beginning of Islam to the transformation of this culture into the current laws of the country. Final result: By involving the main actors in the endowment field, including stakeholders, beneficiaries, endowments, and trustees, the endowment institution can be used to develop society and solve some of the local problems of the people.

Keywords

Endowment, Endowed property, Deed of Endowment, Community-based Development

1-PhD Student, Department of Social Sciences, Zanjan Branch, Islamic Azad University, Zanjan, Iran. mnajaflo1392@gmail.com

2-Assistant Professor, Department of Social Sciences, Zanjan Branch, Islamic Azad University, Zanjan, Iran. (Corresponding Author) mahboobe.babaei@iau.ac.ir

3-Assistant Professor, Department of Social Sciences, Zanjan Branch, Islamic Azad University, Zanjan, Iran. ropo.zanjan.iau.ir@gmail.com